

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

*Ακαδημαϊκό Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Academic Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 1 / **Issue 1**

Ιούνιος 2020 / **June 2020**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Κυβέλη Ζαχαρίου** | Cover photo © **Kiveli Zachariou**

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Κωνσταντίνα Τορτομάνη, Βασιλική Φίλιου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the History and Ethnology Department, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Vassiliki Filiou, Athena Syriatou, Konstantina Tortomani • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, Για μια ιστορία της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής σε τοπικό επίπεδο: Ζητήματα μεθοδολογίας με βάση το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης	5
ΕΛΕΝΗ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)	15
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΑΡΚΟΥ, Η έννοια του λαϊκισμού και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς	24
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η ιδεολογική λειτουργία του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας των μαθητών στο Ελληνικό Κράτος	43
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, «Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: η οριενταλιστική εικόνα της Αυστροουγγαρίας μέσα από την Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19ου αιώνα	55
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΙΛΙΟΥ, Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών	72
ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΦΩΤΕΙΑΔΟΥ, Ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και ιδεολογικοπολιτικοί κλυδωνισμοί στην Ελλάδα (1876-1878)	84
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ/APPENDIX	114

Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)

Ελένη Κωστοπούλου
Εκπαιδευτικός, απόφοιτος ΠΜΣ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Το κείμενο αυτό εστιάζει στο ζήτημα του επισιτισμού της Θεσσαλονίκης στην περίοδο της Κατοχής. Το αρχειακό υλικό στο οποίο στηρίχθηκε προέρχεται από το αρχείο της ΑΥΕΜ. Τα αρχικά σημαίνουν «Αυτόνομος Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας» και το έργο της ήταν ο επισιτισμός της πόλης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής που ενέπιπτε στα διοικητικά όρια της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ). Η ΑΥΕΜ ιδρύθηκε στα τέλη Μαΐου του 1942 και λειτούργησε μέχρι το καλοκαίρι του 1945. Δεν ήταν η μοναδική υπηρεσία που ασχολήθηκε με το θέμα του επισιτισμού. Είχε προηγηθεί, ως πρόδρομη κατάσταση της ΑΥΕΜ, η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών (ΓΔΕΟΑ) η οποία λειτούργησε μέχρι τις αρχές του 1942.

Ο σκοπός αυτού του κειμένου είναι να περιγράψει τη διάρθρωση της επισιτιστικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στη Θεσσαλονίκη από την ΑΥΕΜ. Σε άλλες ερευνητικές προσπάθειες, που στηρίχθηκαν στα ίδια αρχειακά δεδομένα, έχει υποστηριχθεί ότι, παρά τις δυσλειτουργίες και τα προβλήματα, η ΑΥΕΜ συνεισέφερε πολλά στο να κερδηθεί η «μάχη των τροφίμων» στη Θεσσαλονίκη και να σωθούν πολλοί άνθρωποι από βέβαιο θάνατο.²⁹ Στη μελέτη αυτή προτείνεται μια διαφορετική προσέγγιση. Η βραδύτητα στη λήψη των αποφάσεων, η αμφισημία και η ασυνέπεια των αποφάσεων, οι γραφειοκρατικές εμπλοκές, η έλλειψη κάθε ελέγχου στη διακίνηση των τροφίμων και στην απόδοση των λογαριασμών και ο ασυντόνιστος χαρακτήρας των ενεργειών της σε σχέση με την πειθαρχημένη δράση του Ερυθρού Σταυρού αποτελούν ενδείξεις που επιτρέπουν τη λογική ερευνητική υπόθεση ότι η σίτιση των κατοίκων της πόλης ήταν εφικτό να στηριχθεί αμεσότερα και αποτελεσματικότερα από την ΑΥΕΜ.

²⁹ Άλλες μελέτες που έχουν στηριχθεί στο ίδιο αρχείο είναι οι εξής: Κ. Παπαδοπούλου, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Κατοχής», στον τόμο: *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 157-168. Επίσης, Ν. Χατζοπούλου, *Ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά της διάρκεια της Κατοχής*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2018. Αναφορές στο αρχείο αυτό, χωρίς όμως να χρησιμοποιείται συστηματικά, γίνονται και από την Μ. Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, διωγμός Εβραίων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2009.

Λίγα λόγια για την ιστορία του αρχείου της ΑΥΕΜ. Μέχρι το 1967 φυλασσόταν από την Υπηρεσία Εμπορίου Θεσσαλονίκης. Εκείνη τη χρονιά παραδόθηκε στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και παρέμεινε αταξινόμητο μέχρι το 1991. Σήμερα αποτελείται από 222 φακέλους που αναφέρονται σε πολλές πτυχές της κοινωνικής ζωής στην πόλη.³⁰ Περίπου το μισό έχει ψηφιοποιηθεί και ένα μέρος αυτού έχει αναρτηθεί στο σύστημα διαχείρισης αρχειακών δεδομένων *Αρχειομνήμων*.³¹

Το ιστορικό πλαίσιο ίδρυσης της ΑΥΕΜ

Αυτό που έκανε αναγκαία την ύπαρξη μιας υπηρεσίας επισιτισμού στη Θεσσαλονίκη ήταν βέβαια ο λιμός που εξαπλώθηκε στην πόλη στα τέλη του 1941.³² Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο αριθμός των θανάτων σε αυτή την περίοδο. Οι έρευνες που έχουν γίνει βασίζονται στις καταγραφές θανάτων στα ληξιαρχεία.³³ Υπολογίζεται ότι σε όλη την περίοδο της Κατοχής οι θάνατοι που συνέβησαν στο ευρύτερο αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης και οφείλονταν στην πείνα ή σε αρρώστιες που αναπτύσσονταν σε ένα υπόστρωμα ασιτίας έφτασαν περίπου τους 5.000.³⁴ Το διάγραμμα 1 δείχνει τη μηνιαία κατανομή τους. Η κόκκινη γραμμή υποδηλώνει το μέσο όρο της περιόδου. Υπάρχουν δυο κορυφώσεις σε αυτό το διάγραμμα. Η πρώτη εκτείνεται από το Δεκέμβριο του 1941 ως το Μάιο του 1942, οφειλόμενη κυρίως σε ελλείψεις τροφίμων στην αγορά της

³⁰ Κ. Παπαδοπούλου – Γ. Καλαντζής, «Τα αρχεία της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ)», *Μνήμων*, τ. 13(1991), σ. 330-334.

³¹ <http://arxeiomnimon.gak.gr/index.html>. Εμείς, για τις ανάγκες αυτής της μελέτης, χρησιμοποιήσαμε το αρχείο τόσο στην ψηφιακή όσο και στην έντυπη μορφή του. Σε κάθε περίπτωση ακολουθείται το σύστημα ταξινόμησης του φορέα. Για την έντυπη μορφή, αναφέρονται ο αριθμός φακέλου, υποφακέλου, ο αριθμός πρωτοκόλλου του εγγράφου και η ημερομηνία του. Τα ψηφιοποιημένα έγγραφα του αρχείου της ΑΥΕΜ βρίσκονται κάτω από το γενικό κωδικό του Αρχειομνήμονα GRGSA-IAM_ADM003. Ακολουθούν ο αριθμός φακέλου, ο αριθμός υποφακέλου και ο αριθμός λήψης του εγγράφου. Η παραπομπή ολοκληρώνεται με αναφορά της ημερομηνίας του εγγράφου.

³² Ο συνήθης ορισμός του λιμού εστιάζει στην παρατεταμένη έλλειψη τροφής, βλ. Εμμ. Κριαράς, *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 807. Για τις ανάγκες όμως αυτής της μελέτης, ακολουθώ τον ορισμό της Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, ελλ. μτφ., Εστία, Αθήνα 2011, σ. 20, υποσ. 6 (πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα το 2006): «λιμός είναι μια διατροφική κρίση η οποία οδηγεί σε σοβαρή αύξηση της θνησιμότητας».

³³ Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», στον τόμο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 135-152. Επίσης, Μ. Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 183-191.

³⁴ Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις».

πόλης, και η δεύτερη από τον Αύγουστο του 1942 μέχρι το Φεβρουάριο του 1943, οφειλόμενη κυρίως στην ελονοσία.³⁵

Πού οφειλόταν αυτή η έξαρση των θανάτων; Το αίτιο δεν είναι ένα αλλά πολλά: οι επιτάξεις, η αγροτική παραγωγή, ο ναυτικός αποκλεισμός. Θεωρώ ωστόσο ότι το κρίσιμο αίτιο ήταν η αποτυχία της ΓΔΜ να συγκεντρώσει τα σιτηρά.³⁶ Σε αυτή την περίοδο (καλοκαίρι του 1941) δεν υπήρχε στην πόλη κάποια υπηρεσία που να είναι εξουσιοδοτημένη με το θέμα της διαχείρισης του επισιτισμού της πόλης. Αρμόδια ήταν η ΓΔΜ, η οποία εξακολουθούσε να εφαρμόζει τις τακτικές με τις οποίες συγκέντρωνε τα σιτηρά πριν από τον πόλεμο: αφενός τα αγόραζε σε πολύ χαμηλές τιμές, αφετέρου επέβαλλε βαριά φορολογία στους αγρότες, τη δεκάτη και το παρακράτημα. Η τακτική αυτή καθιστούσε τους αγρότες απρόθυμους να παραδώσουν τη σοδειά τους. Προτιμούσαν να τη διακινούν στη μαύρη αγορά.³⁷

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Πηγή: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», στον τόμο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σσ. 135-152 (δική μου επεξεργασία).

³⁵ Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος*, σ. 192-194. Κ. Δημήσσης, «Περί της εκτάσεως και εντάσεως της επιδημικότητας της ελονοσίας κατά την θερινοφθινοπωρινήν περίοδον, 1942», *Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα, 5 Δεκεμβρίου 1942, σ. 505-522.

³⁶ Βλ. και τις απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με αυτό το θέμα στην *Ελευθερία*, φ. 4/11.5.1942.

³⁷ IAM, AYEM, φ.78/2/9223/19.8.1942. IAM, AYEM, φ.199/1/131/10.8.1944. GRGSA-IAM_ADM003_003_001_137/4.8.1944. Το σύνθηες ύψος του παρακρατήματος ήταν 8%, στο κρέας όμως μπορούσε να φτάσει και στο 15%, βλ. GRGSA-IAM_ADM003_004_001_017/18.2.1943.

Από τη ΓΔΕΟΑ στην ΑΥΕΜ

Οι Αρχές Κατοχής ανησύχησαν για την εξέλιξη που πήραν τα πράγματα. Δεν ήθελαν έναν δυσαρεστημένο πληθυσμό εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων.³⁸ Έτσι, προχώρησαν σε δυο ενέργειες. Πρώτον, αντικατέστησαν τον ΓΔΜ Νικόλαο Ρίζο Ραγκαβή με το Βασίλειο Σιμωνίδη το Νοέμβριο του 1941.³⁹ Ο πρώτος είχε επιλεγεί, διότι ήταν στρατιωτικός και έδινε την αίσθηση της συνέχειας του κράτους στην κατεχόμενη πόλη. Ύστερα όμως από τα προβλήματα που εμφανίστηκαν, χρειαζόταν κάποιος με οικονομικές γνώσεις.⁴⁰ Ο Σιμωνίδης είχε χρηματίσει μέλος του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού και του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου. Την εποχή εκείνη ήταν οικονομικός διευθυντής της ΓΔΜ.⁴¹ Δεύτερον, απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την ίδρυση μιας υπηρεσίας η οποία θα ασχολείτο αποκλειστικά με το θέμα του επισιτισμού. Αυτή ήταν η ΓΔΕΟΑ. Ιδρύθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1941 και εστίασε ειδικά στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος.⁴² Τότε υιοθετήθηκε η μέθοδος των ανταλλαγών τροφίμων με άλλες περιοχές (Λέσβος, Χίος).⁴³ Η δομή της νέας υπηρεσίας ήταν σχετικά απλή, ενώ πρόεδρος της ανακηρύχθηκε ο μέχρι τότε πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νικόλαος Χερτούρας.⁴⁴

Τα αποτελέσματα από τη δράση της ΓΔΕΟΑ ήταν πενιχρά και σίγουρα όχι αυτά που ανέμεναν οι Γερμανοί. Δεν βελτιώθηκε η διαδικασία συγκέντρωσης του σίτου.⁴⁵ Διανομή ψωμιού δεν γινόταν κάθε μέρα, αλλά μέρα παρά μέρα ή κάθε τρεις μέρες. Τα συσσίτια δεν μπόρεσαν να αρχίσουν πριν τις αρχές του 1942.⁴⁶ Τα κυριότερα προβλήματα όμως ανέκυψαν στο ζήτημα του επισιτισμού των προσφύγων. Υπολογίζεται ότι μέχρι το τέλος Αυγούστου 1941 έφτασαν στη Θεσσαλονίκη περίπου 25.000 ως 30.000 πρόσφυγες από την Αν. Μακεδονία και Θράκη που

³⁸ Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές Αρχές Κατοχής και Ελληνική Διοίκηση», στο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 91-121.

³⁹ *Νέα Ευρώπη*, 28.11.1941.

⁴⁰ Ν. Δορδανάς, *ό.π.*

⁴¹ Σπ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, τ. 1, Σιδέρης, Αθήνα 1998, σ. 212-213.

⁴² GRGSA-IAM_ADM003_010_003_001-2/1.12.1941.

⁴³ GRGSA-IAM_ADM003_001_003_001-185. GRGSA-IAM_ADM003_001_003_016/9.8.1943, GRGSA-IAM_ADM003_001_003_045-051/4.9.1943. Τα έγγραφα αναφέρονται σε έλεγχο συμβάσεων που χρονολογούνται από το Νοέμβριο 1941 μέχρι το Μάρτιο 1942.

⁴⁴ GRGSA-IAM_ADM003_010_003_001-2/1.12.1941.

⁴⁵ *Νέα Ευρώπη*, 29.1.1942: «Ο απολογισμός ενός επισιτιστικού διμήνου».

⁴⁶ *Ο.π.*

βρίσκονταν υπό βουλγαρική κατοχή.⁴⁷ Η ΓΔΕΟΑ δεν μπόρεσε να οργανώσει κάποιου είδους επιμελητεία για την παροχή τροφίμων σε αυτούς τους ανθρώπους.⁴⁸

Οι Γερμανοί απέδωσαν την αναποτελεσματικότητα της ΓΔΕΟΑ στο γεγονός ότι για τη λειτουργία της ανέμενε οδηγίες από το Υπουργείο Επισιτισμού στην Αθήνα. Έτσι, απαίτησαν την ίδρυση μιας νέας υπηρεσίας, της ΑΥΕΜ.⁴⁹ Αυτή αποτέλεσε συνέχεια της ΓΔΕΟΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι υπάλληλοι και ο πρόεδρος της ΓΔΕΟΑ μεταφέρθηκαν στη νέα υπηρεσία.⁵⁰ Το καινούργιο στοιχείο ήταν η αυτονομία της ΑΥΕΜ από το Υπουργείο Επισιτισμού της Αθήνας. Οι Γερμανοί πίστεψαν ότι έτσι θα μπορούσαν να ξεπεραστούν τα προβλήματα.⁵¹ Με το πέρασμα του καιρού, η ΑΥΕΜ διογκώθηκε σε αριθμό υπαλλήλων, σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Γενικός Διευθυντής της να μην μπορεί να γνωρίζει με ακρίβεια πόσους υπαλλήλους είχε η υπηρεσία.⁵² Ενώ ο ιδρυτικός νόμος 1395/1942 προέβλεπε έναν πιο ευέλικτο οργανισμό,⁵³ αυτή τελικά απόκτησε 41 διοικητικά τμήματα και 54 γραφεία με περισσότερους από 1500 υπαλλήλους (το 1944).⁵⁴

Το επισιτιστικό έργο της ΑΥΕΜ και οι δυσχέρειές του

Οι διανομές τροφίμων της ΑΥΕΜ ήταν αυστηρά ιεραρχημένες.⁵⁵ Οι Αρχές Κατοχής ήταν η πρώτη προτεραιότητά της, ιδίως οι Έλληνες που εργάζονταν στα έργα που ενδιέφεραν τους Γερμανούς.⁵⁶ Για τα συσσίτια στηριζόταν και στην ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁷ Η ΑΥΕΜ διένειμε επίσης τρόφιμα και στους δημοσίους υπαλλήλους. Σε πολλές περιπτώσεις, μέρος του μισθού τους (ή και ολόκληρος) καταβαλλόταν με την μορφή τροφίμων. Οι δικοί της όμως υπάλληλοι έπαιρναν περισσότερα τρόφιμα, καθώς η υπηρεσία έκανε ειδικές παροχές στους εργαζομένους της.⁵⁸

⁴⁷ Ξ. Κοτζαγεώργη, «Εξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής (1941-1944)», στον τόμο: *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 75-104.

⁴⁸ *Νέα Ευρώπη*, ό.π.

⁴⁹ *Νέα Ευρώπη*, 20.6.1942.

⁵⁰ GRGSA-IAM_ADM003_008_001_075/14.4.1942.

⁵¹ *Νέα Ευρώπη*, ό.π.

⁵² GRGSA-IAM_ADM003_010_001_025/7.1.1943

⁵³ ΦΕΚ 143/5.6.1942.

⁵⁴ GRGSA-IAM_ADM003_002_002_010-11/1.12.1944.

⁵⁵ GRGSA-IAM_ADM003_001_001_015/4.11.1942.

⁵⁶ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 187/2/χ.α.π./21.2.1944.

⁵⁷ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 137/4/321/9.5.1944. *Νέα Ευρώπη*, 3.11.1943.

⁵⁸ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 120/2/χ.α.π./

Παρά τις ελπίδες που είχαν εναποτεθεί στη δράση της ΑΥΕΜ τόσο από τη Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση όσο και από τη ΓΔΜ, ο επισιτισμός της πόλης παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα. Το σοβαρότερο ήταν η διόγκωση της μαύρης αγοράς. Πολλοί παρατηρητές της εποχής απέδωσαν το γεγονός αυτό στο ότι η ΑΥΕΜ δεν ασκούσε κανενός είδους έλεγχο στη διακίνηση των προϊόντων που είχε στη δικαιοδοσία της.⁵⁹ Δεν ήλεγχε ούτε πόσα σακιά αλεύρι παρασκευάζονταν στους μύλους ούτε πόσα χρησιμοποιούνταν στα αρτοποιεία,⁶⁰ καθώς η μεταφορά των αλεύρων γινόταν με ευθύνη των αρτοποιιών.⁶¹ Δεν γνώριζε επίσης ούτε πόσοι κάτοικοι της πόλης αρτοδοτούνταν από τα αρτοποιεία, διότι η διανομή ψωμιού γινόταν με καταστάσεις ονομάτων που συνέτασσαν οι αρτοποιοί στα αρτοποιεία τους και όχι με δελτία που εξέδιδε η υπηρεσία.⁶² Γενικά η ΑΥΕΜ απέφευγε να χρησιμοποιεί τα δελτία τροφίμων. Είναι δύσκολο να εξηγηθούν αυτές οι δυσλειτουργίες. Το πιθανότερο είναι ότι οφείλονταν στη δαιδαλώδη γραφειοκρατική της οργάνωση, γεγονός που δεν της επέτρεπε να λαμβάνει γρήγορες και αποτελεσματικές αποφάσεις.

Οι σχέσεις της ΑΥΕΜ με τον Ερυθρό Σταυρό

Η αναποτελεσματικότητα των υπηρεσιών της ΑΥΕΜ φάνηκε ανάγλυφα, όταν αυτές χρειάστηκε να συγκριθούν με τις υπηρεσίες που προσέφερε στην πόλη ο Ερυθρός Σταυρός. Για το λόγο αυτό, οι σχέσεις των δυο υπηρεσιών χαρακτηρίστηκαν από αντιπαράθεση και ανταγωνισμό για όσο καιρό χρειάστηκε να συνυπάρξουν στη Θεσσαλονίκη.

Γενικά, η παρουσία του Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη (και σε όλη την Ελλάδα) μπορούμε να πούμε ότι πέρασε από τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση, από τον Οκτώβριο του 1941 ως τον Αύγουστο του 1942, ο Ερυθρός Σταυρός διέθετε μια Επιτροπή Διαχείρισης στην Ελλάδα η οποία απαρτιζόταν από επιφανείς Έλληνες και είχε πρόεδρο έναν Ελβετό. Η επιτροπή αυτή βασικά διαχειριζόταν τα φορτία αλεύρων που έφταναν κατά κύριο λόγο από την Τουρκία.⁶³ Όταν όμως το Φεβρουάριο του 1942 οι Βρετανοί συμφώνησαν να άρουν τον ναυτικό αποκλεισμό που είχαν επιβάλλει στην Ελλάδα από το 1941, απαίτησαν να γίνουν αλλαγές στον τρόπο διανομής

⁵⁹ GRGSA-IAM_ADM003_003_001_043-49/9.4.1943.

⁶⁰ Ο.π.

⁶¹ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_018/10.9.1943.

⁶² GRGSA-IAM_ADM003_001_002_020-24/20.11.1943.

⁶³ E. Sandström, «Η βοήθεια προς την Ελλάδα», στο Α. Σ. Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017, σ. 19.

των τροφίμων στους κατοίκους. Ζητούσαν στη διαχείριση των τροφίμων να εμπλέκονται μέλη του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Οι Ιταλοί, από την άλλη, προτιμούσαν τη συνεργασία με τους Ελβετούς και απαιτούσαν η διαχείριση των τροφίμων να γίνεται αποκλειστικά από αυτούς. Οι Γερμανοί δήλωσαν ότι θα συνεργάζονταν τόσο με τους Σουηδούς, όσο και με τους Ελβετούς. Τελικά, η λύση που δόθηκε ήταν συμβιβαστική: το οργανωτικό σχήμα που θα διαχειριζόταν τα φορτία τροφίμων θα αποτελείτο πρωτίστως από Σουηδούς και δευτερευόντως από Ελβετούς υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Οι Έλληνες αποκλείστηκαν τελείως. Το νέο σχήμα ονομάστηκε Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, αλλά στην Ελλάδα ήταν περισσότερο γνωστό ως Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού (ΔΚΕΣ), και ανέλαβε τα επισιτιστικά του καθήκοντα το Σεπτέμβριο του 1942.⁶⁴ Το ΔΚΕΣ ανέλαβε καθήκοντα στη Θεσσαλονίκη στις 16 Δεκεμβρίου 1942.⁶⁵

Όμως η συνεργασία Σουηδών και Ελβετών δεν εξελίχθηκε αρμονικά. Οι τριβές για θέματα αρμοδιότητας ήταν έντονες.⁶⁶ Οι αντίπαλες δυνάμεις του πολέμου χρειάστηκε να συζητήσουν το θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας άλλη μια φορά. Οι συζητήσεις τους κατέληξαν σε συμφωνία το Μάρτιο του 1943 με το λεγόμενο Πρωτόκολλο της Ρώμης. Το κείμενο αυτό επέφερε τρεις βασικές αλλαγές στον τρόπο που λειτουργούσε η διαχείριση της βοήθειας προς την Ελλάδα. Η πρώτη ήταν ότι οι Ελβετοί αποχωρούσαν τελείως από την επιτροπή διαχείρισης της βοήθειας, η ευθύνη λειτουργίας της οποίας έμενε αποκλειστικά στους Σουηδούς. Μολονότι ο Ερυθρός Σταυρός αποχώρησε, η νέα επιτροπή θα εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί το έμβλημά του. Η δεύτερη αλλαγή αφορούσε στο όνομα. Η νέα οργάνωση θα λεγόταν Επιτροπή Διαχείρισης των Βοηθημάτων στην Ελλάδα (ΕΔΒΕ). Και η τρίτη αλλαγή αφορούσε στους όρους λειτουργίας του νέου οργανωτικού σχήματος εντός της χώρας: Βρετανοί, Ιταλοί και Γερμανοί συμφώνησαν η ΕΔΒΕ να είναι εντελώς ανεξάρτητη, τόσο από την ελληνική κυβέρνηση όσο και από τις Αρχές Κατοχής.⁶⁷

Σε σχέση με την ΑΥΕΜ, ο Ερυθρός Σταυρός, είτε ως ΔΚΕΣ είτε ως ΕΔΒΕ, είχε μια εντελώς διαφορετική φιλοσοφία στο θέμα του επισιτισμού της πόλης. Αυτή θα μπορούσε να συνοψιστεί κάπως έτσι: αυστηρός έλεγχος των διαδικασιών. Η νέα αντίληψη στη διανομή τροφίμων

⁶⁴ Α. Σ. Βαλντέν, *Από τη Λαπωνία στην Ακρόπολη. Η ευρωπαϊκή διαδρομή ενός Σουηδού στον 20^ο αιώνα*, ελλ. μτφ., Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 386-387 (πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα, 2016).

⁶⁵ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_142/χ.χ.

⁶⁶ Α. Σ. Βαλντέν, «Ευαίσθητα ζητήματα στην αποστολή του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, 1942-1945», στο: Α. Σ. Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017, σ. 59-156.

⁶⁷ E. Sandström, «Η βοήθεια προς την Ελλάδα».

φάνηκε μέσα από τρεις δράσεις του Ερυθρού Σταυρού. Αρχικά, περιόρισε πολύ τον αριθμό των συσσιτίων που λειτουργούσαν στην πόλη. Η ΑΥΕΜ ευνοούσε πολύ αυτό τον τρόπο διανομής των τροφίμων, το ΔΚΕΣ όμως εναντιωνόταν, διότι θεωρούσε ότι με τα συσσίτια τα τρόφιμα δεν κατέληγαν πάντα σε αυτούς που τα είχαν πραγματικά ανάγκη. Αντίθετα, ευνοούσε τη διανομή τροφίμων με δελτίο, διότι με αυτό τον τρόπο μπορούσε να υπάρχει έλεγχος των διακινούμενων ποσοτήτων τροφίμων.⁶⁸ Δεύτερον επέπτευε συστηματικά τη διαδικασία αλευροποίησης των σιτηρών και τρίτον, ασκούσε ασφυκτικό έλεγχο στους αρτοποιούς σχετικά με τη χρήση των σάκων αλεύρου που τους παραχωρούσε.⁶⁹

Για κάποιο διάστημα, στο τέλος του 1942 και στις αρχές του 1943, οι δυο υπηρεσίες (ΑΥΕΜ και ΔΚΕΣ) συνυπήρχαν. Υπογράφηκε μάλιστα ειδικό πρωτόκολλο το Δεκέμβριο του 1942 που καθόριζε τις αρμοδιότητές τους. Το ΔΚΕΣ θα διακινούσε τα φορτία τροφίμων που έρχονταν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και η ΑΥΕΜ τα εγχώρια τρόφιμα που κατόρθωνε να μαζέψει από τη διαδικασία συγκέντρωσης της αγροτικής παραγωγής.⁷⁰ Ωστόσο η προφανής αδυναμία της ΑΥΕΜ να ασκήσει έναν έστω στοιχειώδη έλεγχο στα διακινούμενα από αυτή σιτηρά, οδήγησε το ΔΚΕΣ να ζητήσει εκ νέου καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1943 αποφασίστηκε το ΔΚΕΣ να είναι αποκλειστικά υπεύθυνο για τη διακίνηση των σιτηρών, εισαγομένων και εγχωρίων, ενώ η ΑΥΕΜ περιορίστηκε στον καθορισμό της δυναμικότητας των αρτοποιείων (δηλαδή πόσους κατοίκους εξυπηρετούσε κάθε αρτοποιείο) και στην έκδοση των δελτίων τροφίμων.⁷¹ Τον Ιούνιο του 1943, μετά την ίδρυση της ΕΔΒΕ και σε εφαρμογή της αρχής της ανεξάρτητης δράσης της στην Ελλάδα, η ΕΔΒΕ ζήτησε την πλήρη απορρόφηση των αρμοδιοτήτων του ψωμιού από την ΑΥΕΜ. Η ΓΔΜ δεν το δέχτηκε και αντιπρότεινε τη δημιουργία της Επιτροπής Εναρμονισμού. Στην Επιτροπή αυτή θα συμμετείχαν μέλη της ΕΔΒΕ, της ΑΥΕΜ και της ΓΔΜ και, θεωρητικά, θα συναποφάσιζαν για τα θέματα επισιτισμού της πόλης. Η επιτροπή αυτή ιδρύθηκε, στην πράξη όμως δεν μπορούσε παρά να γίνεται αυτό που επιθυμούσε ο Ερυθρός Σταυρός.⁷²

⁶⁸ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_020-024/20.11.1943.

⁶⁹ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_048-053/10.6.1944.

⁷⁰ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_142/χ.χ.

⁷¹ GRGSA-IAM_ADM003_004_002_001. Το έγγραφο είναι αχρονολόγητο, αλλά μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί το Φεβρουάριο του 1943.

⁷² GRGSA-IAM_ADM003_001_002_049/10.6.1944.

Επίλογος.

Στην Κατοχή, ο λιμός σε ολόκληρη τη χώρα είχε περισσότερα θύματα απ' όσα προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί, ο ανταρτοπόλεμος ή, ακόμη, και τα αντίποινα των κατακτητών. Ιδιαίτερα τα όσα συνέβησαν το χειμώνα του 1941-1942 πέρασαν στη συλλογική μνήμη ως η περίοδος του «μεγάλου λιμού» και επηρέασαν τη νοοτροπία των ανθρώπων για τις επόμενες δεκαετίες.⁷³ Ο αριθμός των θανάτων σε όλη τη χώρα δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Κάποιοι κάνουν λόγο για 300.000 νεκρούς από την πείνα και την εξάντληση.⁷⁴ Άλλοι θεωρούν υπερβολικό αυτόν τον αριθμό⁷⁵ ενώ άλλοι εκτιμούν ότι ίσως να είναι και μικρότερος από τον πραγματικό, με δεδομένο ότι πολλοί θάνατοι δεν αναφέρθηκαν στις Αρχές προκειμένου οι συγγενείς τους να κρατήσουν τα δελτία τροφίμων των νεκρών.⁷⁶ Άλλοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι, ενδεχομένως, τα θύματα του λιμού να μην ξεπέρασαν τις 100.000.⁷⁷ Αναμφίβολα όμως η σοβαρότητα του προβλήματος επέβαλλε την άμεση αντίδραση του κρατικού μηχανισμού. Στο πλαίσιο της αναχαίτισης του λιμού στη Μακεδονία, ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1942 η ΑΥΕΜ. Η νέα υπηρεσία ωστόσο δεν μπόρεσε τελικά να ανταποκριθεί στην καταστατικά διακηρυγμένη αποστολή της.

Η γραφειοκρατική δυσλειτουργία της ΑΥΕΜ συμβάδιζε με την έλλειψη οποιουδήποτε ελέγχου σε όλο το κύκλωμα συγκέντρωσης, δέσμευσης, διακίνησης και διανομής των τροφίμων. Αυτή η τακτική δεν επέτρεψε στην υπηρεσία επισιτισμού να αναχαιτίσει τη διατροφική κρίση που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη από το χειμώνα του 1941 ως την άνοιξη του 1943 και να περιορίσει τον αριθμό των θανάτων από ασитία στην πόλη. Ο έλεγχος αποτελούσε την ειδοποιό διαφορά των επισιτιστικών υπηρεσιών που προσέφεραν στη Θεσσαλονίκη οι οργανώσεις που σχετίζονταν με τον Ερυθρό Σταυρό, το ΔΚΕΣ και η ΕΔΒΕ, και καθόρισε το πλαίσιο αντιπαράθεσης της ΑΥΕΜ με αυτές τις οργανώσεις. Με άλλα λόγια, η ΑΥΕΜ θα μπορούσε στηρίζεται με πιο αποτελεσματικό τρόπο τον επισιτισμό της πόλης, όμως δεν το έκανε.

⁷³ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991 (πρώτη έκδοση 1947).

⁷⁴ Κ. Α. Doxiades, *The Sacrifices of Greece in the Second World War*, Athens, Publication Series of the Undersecretariat of Reconstruction, no. 9 (1946), σ. 7 και 13.

⁷⁵ Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 45.

⁷⁶ Π. Ρούσσο, *Η μεγάλη τετραετία. Το Ξεκίνημα. Αναμνηστικά σημειώματα για την εθνική αντίσταση και το ρόλο του ΚΚΕ*, ΠΛΕ, Αθήνα 1966, σ. 121-122.

⁷⁷ Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σ. 195-196.